

АРХЕОЛОГІЯ

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ – ЗАСНОВАНИЙ У 1947 Р.
ВИДАЄТЬСЯ ЩОКВАРТАЛЬНО

КИЇВ • 1 • 2023

Головний редактор

ЧАБАЙ В. П., член-кореспондент НАН України, Інститут археології НАН України

Редакційна колегія

БОЛТРИК Ю. В., кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України

БОРОФКА Н., доктор хаб., Німецький археологічний інститут, Німеччина

БРАУНД Д., професор, доктор хаб., Університет Екзетера, Великобританія

БУЙСЬКИХ А. В., член-кореспондент НАН України, Інститут археології НАН України

ГАРДІ С. Е., PhD, Норвезький інститут у Римі Університету в Осло, Великобританія

ДЖІНДЖАН Ф., професор, доктор хаб., почесний професор університету Париж 1 Пантеон Сорбонна, Франція

ЗАЛІЗНЯК Л. Л., професор, доктор історичних наук, Національний університет «Києво-Могилянська академія»

ІВАНЧИК А. І., професор, Французький національний центр наукових досліджень, Франція

КАЙЗЕР Е., професор, доктор хаб., Вільний університет Берліну, Німеччина

ОТРОЩЕНКО В. В., професор, доктор історичних наук, Національний університет «Києво-Могилянська академія»

ПЛАВІНСЬКИЙ М. О., кандидат історичних наук, Варшавський університет, Польща

ПОТЄХІНА І. Д., кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України

РАБІНОВИЦ А., PhD, Техаський університет в Остіні, Сполучені штати Америки

ТОЛОЧКО П. П., академік НАН України, Інститут археології НАН України

ФОРНАСЬЄ Й., професор, доктор, Галле-Віттенбергський університет імені Мартіна Лютера, Німеччина

ХОХОРОВСКИ Я., професор, доктор хаб., Інститут археології Ягеллонського університету, Польща

ШЕВЧЕНКО Т. М., кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України (відповідальний секретар)

ARHEOLOGIA

SCIENTIFIC JOURNAL – FOUNDED IN 1947
FREQUENCY: QUARTERLY

KYIV • 1•2023

Editor-in-Chief

CHABAI V. P., Corresponding Member of the NAS of Ukraine, Institute of Archaeology
of the National Academy of Sciences of Ukraine

Editorial Board

BOLTRYK Yu. V., PhD in History, Institute of Archaeology of the NAS of Ukraine
BOROFFKA N., Professor, Dr. Hab., German Archaeological Institute, Germany
BRAUND D., Professor, Dr. Hab., University of Exeter, UK
BUIISKYKH A. V., Corresponding Member of the NAS of Ukraine, Institute of Archaeology of the NAS of Ukraine
CHOCHOROWSKI J., Professor, Dr. Hab., Institute of Archaeology of Jagiellonian University, Poland
DJINDJIAN F., Professor, Dr. Hab., Professor of the University of Paris 1 Pantheon Sorbonne, France
IVANTCHIK A. I., Professor, National Centre for Scientific Research of France, France
FORNASIER J., Professor, Doctor, Martin Luther University Halle-Wittenberg, Germany
HARDY S. A., PhD, Norwegian Institute in Rome, University of Oslo, Great Britain
KAISER E., Professor, Dr. Hab., Free University of Berlin, Germany
OTROSHCHENKO V. V., Professor, DSc in History, National University of Kyiv-Mohyla Academy
PLAVINSKI M. O., PhD in History, University of Warsaw, Poland
POTEKHINA I. D., PhD in History, Institute of Archaeology of the NAS of Ukraine
RABINOWITZ A., PhD in Classical Archaeology, The University of Texas at Austin, USA
SHEVCHENKO T. M., PhD in History, Institute of Archaeology NAS of Ukraine (Executive Secretary)
TOLOCHKO P. P., Academician of the NAS of Ukraine, Institute of Archaeology
of the National Academy of Sciences of Ukraine
ZALIZNIAK L. L., Professor, DSc in History, National University of Kyiv-Mohyla Academy

ЗМІСТ

CONTENTS

Від редакції

5 From the Editorial Staff

Статті

Articles

СКОРИЙ С. А. Ранньоскіфські наконечники списів із гофрованою втулкою

6 SKORYI S. A. Early Scythian Spearheads with a Socket

КАРАВАЙКО Д. В. Городища скіфського часу середньої течії р. Сейм

20 KARAVAIKO D. V. Hillforts of the Scythian Period in the Middle Course of the Seim River

БУЙСЬКИХ А. В., ПУКЛІНА О. О., ШЕВЧЕНКО Т. М. Про керамічний імпорт Синопи в Ольвії Понтійській (на прикладі архітектурної теракоти)

40 BUISKYKH A. V., PUKLINA O. O., SHEVCHENKO T. M. On the Ceramic Imports from Sinope at Olbia Pontica (on the Example of Architectural Terracottas)

КУБЛІЙ М. В. Аналіз кісток коней із льоху XI—XII ст. біля Західного палацу в Києві

52 KUBLII M. V. Analysis of Horse Bones from a Cellar of the 11th—12th Centuries near the Western Palace in Kyiv

КОРЖ А. А. Місця давніх переправ на Сулі

57 KORZH A. A. Locations of Ancient Fords on the Sula River

АКСЬОНОВ В. С. Ще раз про ямні поховання ранньосередньовічного верхньосалтівського катакомбного могильника

69 AKSIONOV V. S. Once Again about the Pit Burials of the Early Medieval Verkhni Saltiv Catacomb Burial Ground

Публікації археологічного матеріалу

Publication of Archaeological Material

МОГИЛОВ О. Д., ГУЦАЛ В. А. Редвинці — вершницький поховально-поминальний комплекс скіфського часу на Північному Поділлі

86 MOHYLOV O. D., HUTSAL V. A. Redvyntsi — the Funeral and Memorial Complex of a Rider of the Scythian Period in Northern Podillia

ВОЛОДАРЕЦЬ-УРБАНОВИЧ Я. В. Прикраси кола східноєвропейських варварських виімчастих емалей серед матеріалів салтівської культури: аналіз даних

111 VOLODARETS-URBANOVYCH Ya. V. Jewellery of East European Champlevé Enamel Style among Materials of Saltiv Culture: Data Analysis

ПРИЩЕПА Б. А., РУСАКОВА Ю. М., ЧМІЛЬ Л. В. Написи на івриті на керамічній посудині XVII—XVIII ст.

127 PRYSHCHЕPA B. A., RUSAKOVA Yu. M., CHMIL L. V. Inscriptions in Hebrew on Ceramic Ware of the 17th—18th Centuries

---

Історія науки

СКИРДА В. В. Борис Шрамко — дослідник широкого хронологічного діапазону (до 100-річчя з дня народження)

History of Science

134 SKYRDA V. V. Borys Shramko — a Researcher of Wide Chronological Range (on the 100th Anniversary of his Birth)

Рецензії

СЕГЕДА С. А., ВІЗЕР С. О. Рец.: Я. Гершкович, Д. Гречко. Археологія України за роки незалежності

ІВАНОВА С. В., ТОЩЕВ Г. М. Рец.: В. І. Нікітін. Матвеевское поселение ингульской катакомбной культуры на Южном Буге

Book Review

142 SEHEDA S. A., VIZER S. O. Rev.: Ya. Hershkovich, D. Hrechko. Archaeology of Ukraine during the Independence Period

144 IVANOVA S. V., TOSHCHEV H. M. Rev.: V. I. Nikitin. Matviivka Settlement of Inhul Catacomb Culture at the South Buh River

Шановні читачі журналу «Археологія»,

Уже рік як війна охопила всю Україну, та незважаючи на російську агресію і завдяки ЗСУ ми продовжуємо працювати. Ми вдячні міжнародній археологічній спільноті за всебічну допомогу й підтримку, надану журналу в цей тяжкий час. Дякуємо авторам, рецензентам, редакційній колегії та всім учасникам публікаційного процесу. Вони тепер усюди, але близько як ніколи.

Дякуємо всім, хто звертався і звертається з пропозиціями підтримки і просто пропозиціями, за підтримку словом і ділом. Завдяки усім вам ми продовжуємо свою роботу і маємо змогу будувати амбітні плани.

Зокрема, за останній рік відбулися певні зміни. «Археологія» тепер індексується у двох основних міжнародних наукометричних базах: Scopus і Web of Science. А саме: статті, опубліковані в журналі від № 1 2020 року, і надалі індексуються у Web of Science, а від № 1 2022 року — в Scopus.

Звертаємо вашу увагу, що цифрові індекси DOI та індексування в наукометричних базах отримують статті, які пройшли процес рецензування, мають розлоге резюме, список літератури та інші ознаки, що відповідають вимогам до написання й оформлення наукових статей. Короткі повідомлення, зокрема в рубриках «Хроніка» або «Рецензії», не індексуються і не вносяться до вказаних баз. Звернення, яке ви зараз читаєте, також не є «скопусівською» публікацією. Із правилами оформлення можна ознайомитись на нашому сайті https://arheologia.com.ua/index.php/arheologia/author_guidelines, а з усіма уточненнями та питаннями можна звертатися на адресу редакції editors_arch@ukr.net.

Аби процес внесення даних до вказаних баз був ефективним, завжди переконайтесь, що ваші дані буквально до літери правильно подані в перекладі або транслітерації (наприклад, the Institute of Archaeology, the National Academy of Sciences of Ukraine). Створивши власну сторінку на сайті наукових баз даних, простежите, щоб ваші статті були асоційовані з вашим ім'ям, а не ім'ям однокласника, вашою установою тощо. Важливо також, щоб у посиланнях на статті, опубліковані в «Археології», назву журналу ви вказували саме «Arheologia». Ця назва — на нашій обкладинці, нашому сайті та в реєстраційній документації.

Цього року завершилася перереєстрація журналу в Міністерстві юстиції України, внаслідок якої документально зафіксовано кириличну й латинську назви журналу та дві мови публікацій: українську й англійську.

Ми щиро бажаємо якнайближчої перемоги Україні та якнайшвидшого відновлення й розвитку української археології.

© В. В. СКИРДА* 2023

БОРИС ШРАМКО — ДОСЛІДНИК ШИРОКОГО ХРОНОЛОГІЧНОГО ДІАПАЗОНУ (ДО 100-РІЧЧЯ З ДНЯ НАРОДЖЕННЯ)

Статтю присвячено науковій діяльності Бориса Андрійовича Шрамка (1921—2012), відомого в середовищі археологічного співтовариства дослідника ранньої залізної доби і насамперед Більського городища. Однак учений доклав чимало зусиль також до вивчення пам'яток інших періодів — починаючи з кам'яного віку й закінчуючи добою українського козацтва.

Ключові слова: Б. А. Шрамко, пам'ятки, археологічна культура, дослідник, розкопки, розвідки.

Постать Бориса Андрійовича Шрамка (1921—2012) відома в середовищі археологічного співтовариства не лише в Україні, а й далеко за її межами. В історію археологічної науки він увійшов перш за все як знаний фахівець у галузі скіфології, зокрема як дослідник найбільшого в Європі Більського городища доби раннього залізного віку (ред. Корост 2016; Брей, Трамп 1990, с. 34). Проте його багаторічна наукова праця не обмежувалася лише цим напрямком. У поле зору дослідника неодноразово потрапляли пам'ятки, хронологія яких виходить за межі ранньої залізної доби. Саме вони й стали предметом нашого дослідження.

За спогадами Б. А. Шрамка, його вчителем і натхненником у галузі археології був І. Н. Луцкевич, який у свою чергу тривалий час працював під керівництвом одного з найвидатніших українських археологів 20—30-х років ХХ ст. — проф. О. С. Федоровського. Останній був відомий своїми археологічними студіями від доби палеоліту до часів українського козацтва (Скирда 2011). Таким чином, стає зрозумілим і широкий хронологічний діапазон досліджень Б. А. Шрамка.

Пам'ятки різних археологічних епох потрапляли в поле зору молодого науковця з перших років його самостійних польових досліджень. Яскравим прикладом є матеріали археологічного сезону 1951 р. Зокрема, на виявленому Б. А. Шрамком багатошаровому поселенні біля с. Велика Данилівка були знайдені артефакти, які належали до періоду пізньої бронзи, скіфської й черняхівської культур, а також пальцеподібну фібулу VI ст. Крім того, поблизу с. Водяне на городищі роменської культури досліджено землянку та оглянуто Хорошівське городище, що функціонувало як у роменський час, так і за доби Київської Русі (Шрамко 1952а, с. 6-11, 25-27, 49-50). Пам'ятки цих же археологічних періодів дослідник вивчав і наступного 1952 р. (Шрамко 1952b, с. 1, 3, 8-9, 14-16).

Найдавніші пам'ятки, над якими працював Б. А. Шрамко, належать до доби пізнього палеоліту. Це, зокрема, стоянка Шаруканська II біля с. Богородичне Донецької обл. і бивні мамонта, заховані пізньопалеолітичними мисливцями, що їх молодий учений виявив у р-ні Олексіївка в м. Харків (Шрамко 1954, с. 24; Шрамко 1958, с. 4). Єдиною пам'яткою доби мезоліту, дослідженою Б. А. Шрамком, була стоянка біля станції Основа (Шрамко, Михеев, Грубник-Буйнова 1977, с. 34). Дослідник не залишив поза увагою й заключний період кам'яної доби. Під час багаторічних розвідок на території Харківської, Донецької й Полтавської областей він виявив і обстежив 14 стоянок неолітичного періоду. Зокрема, під час досліджень Муромського водосховища в 1978 р. було зібрано колекцію неолітичної кераміки й крем'яних знарядь на багатошаровому селищі Комсомольське I (Шрамко, Дьяченко 1978, с. 10-11). Були проведені розкопки на багатошаровому селищі Петрівське I, на якому в неолітичному шарі виявлено кілька господарських ям і

* СКИРДА Валерій Володимирович — кандидат історичних наук, доцент кафедри історіографії, джерелознавства та археології історичного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, ORCID: 0000-0001-7318-6166, vskyrda@gmail.com

зібрано артефакти ямково-гребінцевої кераміки IV—III тис. до н.е. (Шрамко 1976, с. 9).

Щодо дослідження пам'яток доби енеоліту, то тут варто згадати охоронні розкопки Б. А. Шрамка біля с. Пархомівка, де основне поховання в кургані № 2 виявилось давньоамним (Шрамко 1972а, с. 16). До цієї ж культури належить і поховання другого кургану № 1 з курганної групи біля с. Липці (Шрамко, Дьяченко 1978, с. 15). Енеолітичній добі присвячена стаття Б. А. Шрамка про появу орного землеробства на Півдні Східної Європи. Він опрацював знахідки залишків дерев'яних рал у цьому регіоні, а також малюнки на стелі з кургану № 1 в урочищі Бахчи-Елі поблизу Сімферополя.

Порівнявши їх з аналогічними знахідками в Південній і Північній Європі та доповнивши картину наявними писемними джерелами, Б. А. Шрамко дійшов висновку про те, що орне землеробство на Півдні Східної Європи зародилося в другій половині III тис. до н.е. Наприкінці III — на поч. II тис. до н.е. такий спосіб обробки землі використовували майже всі мешканці регіону до кордонів лісостепу й степу (Шрамко 1972с).

Значно частіше в поле зору харківського дослідника потрапляли пам'ятки бронзового віку. За даними археологічних звітів Б. А. Шрамка, він обстежив 143 поселення цієї доби (переважно зрубної й бондарихінської культур). Зокрема, заслуговують на увагу його розвідки на Чернігівщині. Вони були проведені у зв'язку з його публікацією рала бронзової доби, знайденого біля с. Полісся (Шрамко 1964). Розвідки проводилися з метою визначення культурної атрибуції даного артефакту. У результаті Б. А. Шрамко виявив два поселення середньодніпровської культури біля с. Солонівка, із носіями якої й було пов'язане опубліковане рало (Шрамко 1969, с. 29-30).

На окремих поселеннях бронзової доби науковець проводив розкопки. Наприклад, 1956 р. під час розкопок двошарового (бронзова доба й салтівська культура) селища біля с. Піски Радьківські Борівського р-ну Харківської обл. було виявлено житло бронзового часу (Шрамко 1957, с. 13-14). У 1961 р. на багатошаровому поселенні біля с. Велика Данилівка досліджено ділянку з шаром бондарихінської культури (Шрамко 1962а, с. 22-23). Під час охоронних робіт 1971 р. на території, що підлягала затопленню Трав'янським водосховищем, проведено розкопки на двошаровому с. Трав'янське 1, де виявлено бондарихінський і салтівський

Рис. 1. Б. А. Шрамко на розкопках городища біля с. Коробови Хутори. 1954 р.

Fig. 1. B. A. Shramko at the excavations of the settlement near Korobovi Khutory village. 1954

шари (Шрамко 1972а, с. 22-25). Шар бондарихінської культури досліджувався й під час розкопок багатошарового селища Петровське-1 у 1973 р. (Шрамко 1974, с. 2-7). На поселенні біля с. Любівка виявлено кілька господарських ям і землянку площею більше 20 м² — зрубної культури сабатинівського етапу XIII—XII ст. до н.е. У будівлі знайдено залізний ніж, який, на думку Б. А. Шрамка, міг бути першою залізною знахідкою цього часу на півдні Східної Європи (Шрамко 1976, с. 18-20).

Б. А. Шрамко займався й розкопками поховальних пам'яток бронзової доби. Зокрема, він дослідив курган поблизу згаданого вище с. Піски Радьківські, на якому виявлено основне й впускні поховання катакомбної культури (Шрамко 1957, с. 7-12). 1961 р. експедиція під керівництвом Б. А. Шрамка проводила розкопки в курганній групі біля ст. Квашино на півдні Донецької обл. У кургані № 4 виявлено чотири поховання пізньобронзової доби. Учений висловив припущення, що могильник міг бути родовим, а окремі кургани (частина з яких, можливо, була розорана) слугували місцем поховання членів однієї родини (Шрамко 1962а, с. 24-29). У 1978 р. Б. А. Шрамко дослідив скорчене поховання катакомбної культури з крем'яними кинджалом і стрілами в окремо розташованому

Рис. 2. Б. А. Шрамко малює план під час розкопок Донецького городища. 1960 р.

Fig. 2. B. A. Shramko is drawing a plan during the excavation of the Donetsk hillfort. 1960

кургані Красна могила поблизу с. Липці (Шрамко, Дьяченко 1978, с. 23-25). А 1980 р. на лівому березі Ворскли в 24 км від с. Більськ дослідник розкопав курган Безіменна могила. Основне поховання зрубної культури виявилось зруйнованим. Із ним пов'язані залишки тризни, виявлені в насипі. Два впускні виявилися скіфськими (Шрамко, Щегленко 1981, с. 10-13). Окремо варто відзначити розкопки двох ґрунтових поховань кінця бронзової доби біля с. Велика Данилівка (Шрамко 1962а, с. 22).

У 80-х роках ХХ ст. на території Харківської обл. проводилися роботи з розбудови розгалуженої меліоративної системи, що спричинило нагальну потребу проведення охоронних розкопок. До цієї роботи активно долучилися археологи Харківського університету — С. І. Берестнев, Ю. В. Буйнов, О. Г. Дяченко, А. К. Дягтяр, А. В. Криганов та В. О. Дмитрієв, які працювали під загальним керівництвом Б. А. Шрамка. Під час розкопок досліджено значну кількість курганів бронзової доби. Результати цієї роботи відображені в монографії С. І. Берестнева (2001), однак цікаво зупинитись на окремих висновках, зроблених Б. А. Шрамком. Зокрема, спираючись на дані, отримані в результаті дослідження курганів у

зоні будівництва Першотравневої зрошувальної системи, учений відзначив, що поховання культури багатовапкової кераміки в цьому регіоні є нечисленними й з'являються спорадично, що вказує на їх випадковість у даному регіоні. Тому науковець припустив, що основна територія поширення цієї культури була розташована південніше. Б. А. Шрамко звернув увагу на матеріали, які свідчили про тісні контакти племен зрубної культури з носіями бондаринської культури XII—VIII ст. до н.е. На його думку, це знайшло відображення в поширенні у племен зрубної культури обряду трупоспалення (Шрамко 1986, с. 13).

Дослідження Б. А. Шрамка, пов'язані з бронзовою добою, викладені у статті у співавторстві з Ю. Г. Машкаровим, який здійснив фізико-хімічні аналізи. Розробка була присвячена дослідженню біметалічного ножа з впускного поховання катакомбної культури, розкопаного О. Г. Дяченком біля с. Герасимівка Валуйського р-ну Білгородської обл. Враховуючи облаштування могили, обряд поховання, форму й орнаментацию знайденої в ньому посудини та форму ножа, Б. А. Шрамко датував комплекс часом близько 1750 р. до н.е. Основу ножа становив мідний стрижень, прямокутний у пе-

*Рис. 3. Проф. Б. А. Шрамко і доц. В. В. Скірда за роботою над монографією «Рождение Харькова». 2004 р.
Fig. 3. Prof. B. A. Shramko and associate prof. V. V. Skyrda are working on the monograph "The Birth of Kharkiv". 2004*

ретині. Навколо нього була обгорнута залізна пластина, якій за допомогою кування було надано витягнуто-овальної форми загостреного з двох боків леза. Спираючись на результати металографічного аналізу й археологічні паралелі, учений висловив припущення, що даний ніж свого часу виготовили кавказькі майстри. Завдяки торгівельним зв'язкам він потрапив до населення катакомбної культури, яке проживало на берегах р. Уразової в басейні Сіверського Дінця. Ніж став найдавнішим залізним артефактом, знайденим у цьому регіоні (Шрамко, Машкаров 1993).

Окремим напрямком досліджень Б.А. Шрамка стали пам'ятки пізньоримського часу. За роки багаторічних досліджень йому довелося працювати майже на 50 пам'ятках черняхівської культури. Однією з них був могильник із залишками черняхівських кремацій (перепалені й оплавлені речі, фрагменти кераміки тощо), виявлений під час шурфування 1952 р. біля с. Велика Данилівка (Шрамко 1953, с. 21). Однак найбільш значущими роботами вченого на пам'ятках цього періоду були розкопки могильника біля с. Павлюківка Краснокутсько-

го р-ну (Шрамко 1974, с. 7-9). Матеріали цих розкопок покладено в основу єдиної наукової публікації Б. А. Шрамка, присвяченої римській добі. На могильнику було виявлено й досліджено дев'ять кремаційних поховань в урнах. Учений навіть їх детальний опис, відзначивши відсутність серед поховального інвентарю речей у гарному стані, за якими можна було б датувати могильник. Єдиним таким артефактом виявилася підв'язна фібула, за допомогою якої дослідник орієнтовно датував пам'ятку III—IV ст. н.е. (Шрамко 1979).

Доволі рідко в нашому регіоні трапляються пам'ятки ще однієї культури пізньоримського часу — київської. Проте Б. А. Шрамкові пощастило дослідити одне дуже цікаве поховання цієї культури. Воно було впускним, його виявлено під час проведення в 1994 р. охоронних розкопок кургану № 1 біля с. Дуванки Золочівського р-ну. Розташовувалося воно в південній частині насипу кургану на глибині 75 см в ямі прямокутної форми з закругленими кутами. Довжина її 135 см, вона орієнтована довгою віссю за лінією захід-схід. Ширина ями знизу 55 см, а зверху до 80 см. Стіни ями були об-

кладені деревом (жердини діаметром близько 5 см). Із таких же жердин було зроблене й перекриття. Глибина могили від рівня поховального ґрунту, на якій лежало перекриття, становила 30—35 см. У західній частині поховальної ями на дні виявлено залишки дерев'яного овально-го блюда розміром 28×35 см. На ньому знайдено дрібні шматочки людських кісток (можливо, обпалених), трохи золи й вуглики, які, ймовірно, були залишками трупоспалення на стороні. Серед поховального інвентарю слід відзначити знахідки двох роздавлених округлобоких горщиків. В одного з них було обламане вінце і пробита збоку дірка. Внутрішні стінки горщика були закопчені. Це дало змогу Б. А. Шрамкові припустити, що його використовували як курильницю (Шрамко 1995, с. 23-25).

Говорячи про римську добу в дослідженнях Б. А. Шрамка, можна згадати й про срібний динарій, що його знайшов 1988 р. на городі в с. Одноробівка Золочівського р-ну й передав до Археологічного музею Харківського університету студент І. Сумщенко. Незважаючи на його погану збереженість, дослідник зміг визначити його належність Фаустині Молодшій (II ст.) (Шрамко 1990, с. 14).

Значний пласт у науковій спадщині Б. А. Шрамка посідають пам'ятки середньовічної доби. За десятки років польових досліджень ученому довелося працювати з пам'ятками пеньківської, салтівської, роменської археологічних культур, культури доби Русі-України та пізньокочівницькими похованнями. Цей матеріал ліг в основу нашого окремого дослідження (Скирда 2008). Перші масштабні розкопки вченого були пов'язані з дослідженням у 1953—1954 рр. городища роменської культури біля с. Коробові Хутори (зараз Коропово) (рис. 1). Результати цих досліджень вперше наштовхнули Б. А. Шрамка до думки про мирне сусідство носіїв салтівської й роменської культур у басейні Сіверського Дінця (Шрамко 1954, с. 16). Найвідомішою археологічною пам'яткою середньовічного періоду, якій Борис Андрійович присвятив багато років досліджень (розвідки 1950 і 1952—1953 рр., масштабні розкопки 1955—1962 рр.), було Донецьке городище (рис. 2). З цією пам'яткою пов'язані й останні розкопки Б. А. Шрамка 2003 р., проведені разом з автором цієї статті (Шрамко, Скирда 2004а). Продовженням такої співпраці стало написання спільної монографії (рис. 3) «Рождение Харькова», у якій висловлено припущен-

ня про те, що Донецьке городище продовжувало існувати після монгольської навали й поступово перетворилося на місто Харків (Шрамко, Скирда 2004b, с. 42-49).

Потрапляли в поле зору харківського археолога й пам'ятки доби українського козацтва. Зокрема, під час розвідок 1956 р., які проводилися по берегах р. Берек поблизу сіл Петрівське, Мар'ївка, Ново-Лозівське, Лихачівка й Михайлівське були оглянуті залишки фортець XVIII ст., які непогано збереглися. Б. А. Шрамко відзначив, що всі вони були захищені земляними валами й ровами. Укріплення мали в плані чотирикутну форму і по кутах ромбоподібні бастіони. Інколи перед однією зі сторін влаштовувався спеціальний редут. У центрі цих городищ завжди була розташована велика яма (погреб). Підбиваючи підсумок дослідження цих пам'яток, учений зауважив, що аналогічні укріплення описав В. Г. Ляскоронський у «Трудах» XIII Археологічного з'їзду (Шрамко 1957, с. 5-6).

Обізнаність Б. А. Шрамка в матеріалах археологічних пам'яток широкого хронологічного діапазону яскраво простежується в його широківідомій монографії «Древности Северского Донца», яка значною мірою базується на особистих дослідженнях науковця (Шрамко 1962b), а також у виданому 1972 р. підручнику з історії первісного суспільства (Шрамко 1972b). Наступне видання підручника «Історія первісного суспільства» Б. А. Шрамко розробив разом з автором даної статті. Але, на жаль, це видання побачило світ уже після смерті видатного вченого (Скирда, Шрамко 2018). Переконливим свідченням глибокого розуміння вченим проблематики археології різних епох можна вважати й успішно захищені кандидатські дисертації, виконані під його керівництвом, зокрема роботи, присвячені проблемам бронзової доби (Ю. В. Буйнов, С. І. Берестнев), салтівської культури (В. К. Міхеєв) та слов'янської археології (О. Г. Дьяченко) (ред. Супруненко 1995, с. 49). Усе це призвело до становлення на історичному факультеті Харківського університету наукової школи Б. А. Шрамка, представники якої успішно розробляють проблематику різноманітних епох.

Підсумовуючи, зазначимо, що наведені у статті матеріали дозволяють говорити про Бориса Андрійовича Шрамка не лише як про фахівця в галузі археології ранньої залізної доби, а і як про дослідника широкого хронологічного діапазону. Упродовж багаторічних польових досліджень на території Лівобережної України та Білгородської

й Курської областей Росії видатний харківський учений звертав увагу на пам'ятки всіх епох, починаючи з періоду пізнього палеоліту й завершу-

ючи добою українського козацтва. Усі ці епохи, окрім останньої, знайшли своє відображення в наукових публікаціях Б. А. Шрамка.

Берестнев, С. И. 2001. *Восточноукраинская лесостепь в эпоху средней и поздней бронзы (II тыс. до н. э.)*. Харьков: Амет.

Брей, У., Трамп, Д. 1990. *Археологический словарь*. Москва: Прогресс.

Корост, І. І. (ред.). 2016. *Більське городище в наукових працях Б. А. Шрамка: збірник наукових праць, присвячений 95-річчю від дня народження вченого*. Котельва; Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна; ІКЗ «Більськ»; Майдан.

Скирда, В. В. 2008. Средневековые памятники в исследованиях Б. А. Шрамко. В: Посохов, С. І. (ред.) *Проблемы археологии Восточной Европы. К 85-летию Бориса Андреевича Шрамко*. Харьков: Курсор, с. 121-131.

Скирда, В. В. 2011. Вклад А.С. Федоровского в развитие археологии. В: Платонова, Н. И. (ред.) *История археологии: личности и школы*. Санкт-Петербург: Нестор-История, с. 263-267.

Скирда, В. В., Шрамко, Б. А. 2018. *Історія первісного суспільства*. Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна.

Супруненко, О. Б. (ред.). 1995. *Борис Андрійович Шрамко: Бібліографічний покажчик*. Полтава: Управління культури Полтавської облдержадміністрації. Центр охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації.

Шрамко, Б. А. 1952. *Отчет о работе Северо-Донецкой скифской экспедиции Харьковского Госуниверситета им. А.М. Горького в 1951 году*. НА Институт Археологии НАН Украины. ф. 64, 1951/20. Харьков.

Шрамко, Б. А. 1952а. *Отчет об археологических исследованиях Харьковского государственного университета имени А.М. Горького в 1952 году*. Науковий архів Музею археології ХНУ. ф. 1. оп. 1. спр. 2..

Шрамко, Б. А. 1954. *Отчет об археологических разведках и раскопках Харьковского государственного университета в 1953 году*. Науковий архів Музею археології ХНУ. ф. 1. оп. 1. спр. 4а.

Шрамко, Б. А. 1957. *Отчет об археологических разведках и раскопках Северодонецкой экспедиции ХГУ в 1956 году*. Науковий архів Музею археології ХНУ. ф. 1. оп. 1. спр. 7а.

Шрамко, Б. А. 1958. *Отчет о разведках и раскопках Харьковского государственного университета им. А. М. Горького в 1957 году*. Науковий архів Музею археології ХНУ. ф. 1. оп. 1. спр. 8б.

Шрамко, Б. А. 1962а. *Отчет о работе Скифской археологической экспедиции Харьковского государственного университета в 1961 году*. Науковий архів Музею археології ХНУ. ф. 1. оп. 1. спр. 12а.

Шрамко, Б. А. 1962б. *Древности Северского Донца*. Харьков: Издательство Харьковского госуниверситета им. А. М. Горького.

Шрамко, Б. А. 1964. Древний деревянный плуг из Сергеевского торфяника: (В связи с проблемой возникно-

вения пашенного земледелия в Вост. Европе. *Советская Археология*, 4, с. 84-100.

Шрамко, Б. А. 1969. Отчет о разведках и раскопках Скифо-славянской археологической экспедиции Харьковского гос. университета им. А. М. Горького в 1968 г. Науковий архів Музею археології ХНУ. ф. 1, оп. 1, спр. 19а.

Шрамко, Б. А. 1972а. Отчет о работе Скифо-славянской археологической экспедиции Харьковского гос. университета им. А. М. Горького в 1971 г. ХНУ. ф. 1. оп. 1. спр. 22а.

Шрамко, Б. А. 1972б. История первобытного общества. Харьковский государственный университет.

Шрамко, Б. А. 1972с. Про час появи орного землеробства на Півдні Східної Європи. *Археологія*, 7, с. 25-35.

Шрамко, Б. А. 1974. *Отчет о работе Скифо-славянской экспедиции ХГУ в 1973 году*. Науковий архів Музею археології ХНУ. ф. 1. оп. 1. спр. 24а.

Шрамко, Б. А. 1976. *Отчет об исследовании археологических памятников в зоне строительства канала и водохранилища на реках Мерла и Мерчик в 1973-1976 гг.* Науковий архів Музею археології ХНУ. ф. 1. оп. 5. спр. 1.

Шрамко, Б. А. 1979. Могильник у с. Павлюковка. В: Сьмонович, Э. А. (ред.) *Могильники черняховской культуры*. Москва: Наука, с. 9-12.

Шрамко, Б. А. 1986. *Отчет о научно-исследовательской работе исследования археологических памятников в зоне строительства первой очереди Первомаевской оросительной системы (4 этап)*. Харьков: б./в.

Шрамко, Б. А. 1990. *Отчет о раскопках Скифо-славянской археологической экспедиции ХГУ в 1989 г.* Науковий архів Музею археології ХНУ. ф. 1. оп. 1. спр. 42а.

Шрамко, Б. А. 1995. *Отчет об археологических исследованиях в 1994 г. в Полтавской и Харьковской областях*. Науковий архів Музею археології ХНУ. ф. 1. оп. 1. спр. 65.

Шрамко, Б. А., Дьяченко, А. Г. 1978. *Археологические исследования в зоне строительства Муромского водохранилища и оросительной системы в 1978 г. (Залучительный отчет)*. Харьков: б./в.

Шрамко, Б. А., Машкаров, Ю. Г. 1993. Исследования биметаллического ножа из погребения катакомбной культуры. *Российская Археология*, 2, с. 163-170.

Шрамко Б. А., Михеев, В. К., Грубник-Буйнова, Л. П. 1977. *Справочник по археологии Украины: Харьковская область*. Киев: Наукова думка.

Шрамко, Б. А., Скирда, В. В. 2004а. *Отчет об археологических раскопках 2003 года в г. Харькове*. Науковий архів Інституту археології НАН України. ф. 64. № 2003/235.

Шрамко, Б. А., Скирда, В. В. 2004б. *Рождение Харькова*. Харьков: Східно-регіональний центр гуманітарно-освітніх ініціатив.

Шрамко, Б. А., Щегленко, А. В. 1981. *Отчет об охранных раскопках в окрестностях с. Бельск Полтавской обл. в 1980 г.* Науковий архів Музею археології ХНУ. ф. 1. оп. 1. спр. 33а.

Надійшла 04.01.2023

Valerii V. Skyrda

PhD, Associate Professor of the Source Studies and Archaeology of the School of History, ORCID: 0000-0001-7318-6166, vskyrda@gmail.com

BORYS SHRAMKO — A RESEARCHER OF A WIDE CHRONOLOGICAL RANGE (TO THE 100TH ANNIVERSARY OF HIS BIRTH)

Borys Andriiovych Shramko (1921 — 2012) is known as a researcher of the Early Iron Age, and first of all of the largest settlement in Europe of that time — the Bilsk hillfort. However, in reality, the scholar also carried out the study of monuments

from other periods. Chronologically, the earliest in his research were the monuments of the Stone Age. B. A. Shramko discovered and examined about 20 sites of this period (two Palaeolithic, one Mesolithic and 14 Neolithic) in the course of archaeological exploration.

In the research legacy of the Kharkiv researcher, the Eneolithic era is represented by excavations of burial mounds of the Yamna culture near Parkhomivka and Lyptsi villages. To this period is dedicated Shramko's article about the emergence of arable farming in the south of Eastern Europe. The researcher also discovered a significant number (143) of Bronze Age settlements and carried out excavations at some of them (the villages of Pisky Radkivski, Liubivka, etc.). Excavations were also made at burial mounds (Krasna Mohyla, Bezimenna Mohyla, etc.) and flat burials (Velyka Danylivka) of that time.

B. A. Shramko also paid attention to the sites of the Late Roman times. The scholar discovered about 50 settlements (some of them were researched) and excavated a cremation burial ground of the Cherniakhiv culture near Pavlukivka village. The inlet burial of the Kyiv culture, investigated on a hill near the village of Duvanky, belongs to the same period. The researcher paid considerable attention to the study of medieval sites among which the Donetsk hillfort held a special place. The monuments of the Ukrainian Cossacks era (the 18th century fortresses remains on the Berek River banks) also came into the field of vision of B. A. Shramko.

Key words: B. A. Shramko, sites, archaeological culture, researcher, excavations, explorations.

References

- Berestnev, S. I. 2001. *Vostochnoukrainskaia lesostep v epokhu srednei i pozdnei bronzy (II tys. do n. e.)*. Kharkiv: Amet.
- Brei, U., Tramp, D. 1990. *Arkheologicheskii slovar*. Moskva: Progress.
- Korost, I. I. (red.). 2016. *Bilskye horodyshche v naukovykh pratsiakh B. A. Shramka: zbirnyk naukovykh prats, prysviachenyi 95-richchiiu vid dnia narodzhennia vchenoho*. Kotelva-Kharkiv: KhNU imeni V. N. Karazina; IKZ "Bilsk"; Maidan.
- Skirda, V. V. 2008. Srednevekoveye pamiatniki v issledovaniakh B. A. Shramko. In: Posokhov, S. I. (ed.) *Problemy arkheologii Vostochnoi Evropy. K 85-letiyu Borisa Andreevicha Shramko*. Kharkiv: Cursor, p. 121-131.
- Skirda, V. V. 2011. Vklad A.S. Fedorovskogo v razvitiye arkheologii. In: Platonova, N. I. (ed.) *Istoriia arkheologii: lichnosti i shkoly*. Sankt-Peterburg: Nestor-Istoriia, p. 263-267.
- Skyrda, V. V., Shramko, B. A. 2018. *Istoriia pervisnoho suspilstva*. Kharkiv: KhNU imeni V.N. Karazina.
- Suprunenko, O. B. (red.). 1995. *Borys Andriiovych Shramko: Bibliografichni pokazhchyk*. Poltava: Upravlinnia kultury Poltavskoi oblderzhadministratsii. Tsentr okhorony ta doslidzhen pamiatok arkheologii upravlinnia kultury Poltavskoi oblderzhadministratsii.
- Shramko, B. A. 1952a. *Otchet o rabote Severo-Donetskoi skifskoi ekspeditsii Kharkovskogo Gosuniversiteta im. A. M. Gorkogo v 1951 godu*. Scientific Archives of the Institute of Archaeology, the NAS of Ukraine, f. 64. № 1951/20.
- Shramko, B. A. 1952b. *Otchet ob arkheologicheskikh isledovaniyakh Kharkovskogo gosudarstvennogo universiteta imeni A.M. Gorkogo v 1952 godu*. Scientific Archives of the Archaeological Museum KhNU. f. 1. op. 1. spr. 2.
- Shramko, B. A. 1954. *Otchet ob arkheologicheskikh razvedkakh i raskopkakh Kharkovskogo gosudarstvennogo universiteta v 1953 godu*. Scientific Archives of the Archaeological Museum KhNU. f. 1. op. 1. spr. 4a.
- Shramko, B. A. 1957. *Otchet ob arkheologicheskikh razvedkakh i raskopkakh Severodonetskoy ekspeditsii KhGU v 1956 godu*. Scientific Archives of the Archaeological Museum KhNU. f. 1. op. 1. spr. 7a.
- Shramko, B. A. 1958. *Otchet o razvedkakh i raskopkakh Kharkovskogo gosudarstvennogo universiteta im. A. M. Gorkogo v 1957 godu*. Scientific Archives of the Archaeological Museum KhNU. f. 1. op. 1. spr. 8b.
- Shramko, B. A. 1962a. *Otchet o rabote Skifskoi arkheologicheskoi ekspeditsii Kharkovskogo gosudarstvennogo universiteta v 1961 godu*. Scientific Archives of the Archaeological Museum KhNU. f. 1. op. 1. spr. 12a.
- Shramko, B. A. 1962b. *Drevnosti Severskogo Donsa*. Kharkiv: Izdatelstvo Kharkovskogo gosuniversiteta im. A. M. Gorkogo.
- Shramko, B. A. 1964. Drevnii dereviannyi plug iz Sergeevskogo torfyanika: (V sviazi s problemoi voznikoveniia pashennogo zemledeliiia v Vost. Evrope. *Sovetskaia Arkheologiya*. 4. p. 84-100.
- Shramko, B. A. 1969. *Otchet o razvedkakh i raskopkakh Skifo-slavyanskoy arkheologicheskoy ekspeditsii Kharkovskogo gos. universiteta im. A. M. Gorkogo v 1968 g*. Scientific Archives of the Archaeological Museum KhNU. f. 1. op. 1. spr. 19a/
- Shramko, B. A. 1972a. *Otchet o rabote Skifo-slavyanskoi arkheologicheskoi ekspeditsii Kharkovskogo gos. universiteta im. A. M. Gorkogo v 1971 g*. Scientific Archives of the Archaeological Museum KhNU. f. 1. op. 1. spr. 22a.
- Shramko, B. A. 1972b. *Istoriia pervobytnogo obshchestva*. Kharkiv: Kharkovskii gosudarstvennyi universitet.
- Shramko, B. A. 1972c. Pro chas poiavy ornogo zemlerobstva na Pivdni Skhidnoi Yevropy. *Arheologia*. 7. p. 25-35.
- Shramko, B. A. 1974. *Otchet o rabote Skifo-slavyanskoi ekspeditsii KhGU v 1973 godu*. Scientific Archives of the Archaeological Museum KhNU. f. 1. op. 1. spr. 24a.
- Shramko, B. A. 1976. *Otchet ob issledovanii arkheologicheskikh pamiatnikov v zone stroitelstva kanala i vodokhranilishcha na rekakh Merla i Merchik v 1973-1976 gg*. Scientific Archives of the Archaeological Museum KhNU. f. 1. op. 5. spr. 1.
- Shramko, B. A. 1979. Mogilnik u s. Pavliukovka. In: Symonovich, E. A. (ed.). *Mogilniki cherniakhovskoi kultury*. Moskva: Nauka. p. 9-12.
- Shramko, B.A. 1986: *Otchet o nauchno-issledovatel'skoi rabote issledovaniia arkheologicheskikh pamiatnikov v zone stroitelstva pervoi ocheredi Pervomayevskoi orositelnoi sistemy (4 etap)*. Kharkiv: b./v.
- Shramko, B. A. 1990. *Otchet o raskopkakh Skifo-slavyanskoi arkheologicheskoi ekspeditsii KhGU v 1989 g*. Scientific Archives of the Archaeological Museum KhNU. f. 1. op. 1. spr. 42a.
- Shramko, B. A. 1995. *Otchet ob arkheologicheskikh issledovaniyakh v 1994 g. v Poltavskoi i Kharkovskoi oblastiakh*. Scientific Archives of the Archaeological Museum KhNU. f. 1. op. 1. spr. 65.

- Shramko, B. A., Diachenko, A. G. 1978. *Arkheologicheskie issledovaniia v zone stroitelstva Muromskogo vodokhranilishcha i orositelnoi sistemy v 1978 g. (Zakliuchitelnyi otchet)*. Kharkiv: b./v..
- Shramko, B. A., Mashkarov, Yu. G. 1993. Issledovaniia bimetallicheskogo nozha iz pogrebeniia katakombnoi kultury. *Rossiiskaia Arkheologiia*. 2. p. 163-170.
- Shramko, B. A., Mikheyev, V. K., Grubnik-Buynova, L. P. 1977. *Spravochnik po arkheologii Ukrainy: Kharkovskaya oblast*. Kyiv: Naukova dumka.
- Shramko, B. A., Skirda, V. V. 2004a: *Otchet ob arkheologicheskikh raskopkakh 2003 goda v g. Kharkove*. Scientific Archives of the Institute of Archaeology, the NAS of Ukraine, f. 64. № 2003/235.
- Shramko, B. A., Skirda, V. V. 2004b. *Rozhdeniie Kharkova*. Kharkiv: Skhidno-rehionalnyi tsentr humanitarno-osvitnikh initsiatyv.
- Shramko, B. A., Shcheglenko, A. V. 1981. *Otchet ob okhrannykh raskopkakh v okrestnostiakh s. Belsk Poltavskoi obl. v 1980 g.* Scientific Archives of the Archaeological Museum KhNU. f. 1. op. 1. spr. 33a.